

Het middeleeuwse doksaal in Nederland

Regn. Steensma

1. Ontwikkeling en vormgeving van het doksaal

1.1. Ontwikkeling

Een belangrijk kenmerk van de inrichting van het kerkgebouw is dat de ruimte voor de geestelijken is gescheiden van die voor de leken, ofwel dat de liturgische handelingen rond het hoofdaltaar in een afgescheiden ruimte plaatsvinden. In de vroegchristelijke tijd werd de altaarruimte omsloten door een laag hekwerk, cancelli genaamd, waarbij in toenemende mate monumentalisering plaatsvond. Als zich tijdens het romaans een kerkgebouw ontwikkelt met een meer of minder verdiepte koorruimte wordt deze aan de westzijde afgegrensd van het schip door een hekwerk met als regel daarboven een balk, die vaak voorzien was van de voorstellingen van de apostelen en derhalve apostelbalk¹ werd genoemd.

In de kathedralen, kloosterkerken en kapittelkerken wordt de koorruimte niet alleen gebruikt voor de misviering doch ook voor het gemeenschappelijk koorgebed, een serie gebedsdiensten op vaste tijden van de dag. De vorm van deze liturgische gebedsdiensten, die reeds ontstonden in de vroege kerk, werd in belangrijke mate vastgesteld op het concilie van Aken in 817. Ze bestaan sindsdien uit acht officies of gebeden waarbij het reciteren van psalmen een belangrijk onderdeel vormt. De kanunniken en monniken stonden en zaten in de koorbanken die tegen de noord- en zuidmuur van de koorruimte zijn opgesteld. Na verloop tijd kwam er steeds meer behoefte aan een goede afscheiding tussen de diensten in het koor en die in het schip opdat men elkaar niet zou storen.

Deze afscheiding groeide op den duur uit tot een verhoogde tribune die middels een of twee trappen toegankelijk is en aan de koor- en schipzijde van een borstwering is voorzien, waarin aan de schipzijde dikwijls een gedeelte is uitgebouwd ten behoeve van lezingen en toespraken.² Dit is een voortzetting van de functie van de ambo, een verhoging op de grens van koor en schip in de vroegchristelijke en karolingische kerkbouw voor de schriftlezingen, het graduaalgezag en de preek. De tribune rust op een wand die in het begin sterk gesloten is, maar in de loop der Middeleeuwen een meer open karakter krijgt. De afscheiding diende niet alleen om de grens van het sacrale koor aan te geven en de diensten in koor en schip te scheiden, maar ook om de koorheren te

¹ Voor literatuur over de apostelbalk, zie J. STEPPE: *Het koordoksaal in de Nederlanden* (Brussel 1952) 21.

² Voor bronverwijzingen en literatuur, zie STEPPE: *Het koordoksaal* 22v.

beschermen tegen kou en tocht en om het koor te beveiligen tegen diefstal en ontheiliging.

De naam³ van de afscheiding is in het Nederlandse taalgebied *doksaal*. Dit kan afgeleid zijn van 'doxologie', de lofzang die er werd aangeheven, of van 'dorsale', het achterstuk of rugstuk van de gesloten koorwand dat achter de rug van de celebrerende priester stond. De Duitse aanduiding is *Lettner*, wat teruggaat op lectorium, leesplaats. De Franse aanduiding *jubé* is ontleend aan de woorden 'Jube domne benedicere', die uitgesproken worden door de schriftlezende geestelijke. De gebruikelijke naam in Engeland is *rood-loft*, waarbij 'rood' de engelse aanduiding van het triomfkruis is. Zowel in Nederland, Frankrijk als Engeland werd het doksaal oorspronkelijk ook wel aangeduid met *pulpitum*, een verwijzing naar de kanselfunctie. In Engeland bleef deze naam gehandhaafd als aanduiding van een doksaal in kloosterkerken oostelijk van de afscheiding tussen koor en lekenkerk.

De plaats van het doksaal is meestal tussen de oostelijke vieringpijlers, maar het komt ook voor tussen de westelijke vieringpijlers als de viering bij het liturgische koor is getrokken. In dat geval is deze ruimte meestal door een muur afgesloten van de noordelijke en zuidelijke arm van het dwarspand. Het komt ook voor dat de liturgische koorruimte tot in het schip is doorgetrokken en in dat geval staat de afscheiding tussen twee schippijlers, bijvoorbeeld in Xanten. Het doksaal had in het middeleeuwse kerkinterieur een belangrijke ruimtelijke functie, want het gaf een geleiding aan de ruimte, hetgeen vaak te weinig wordt beseft in de vele kerken waar het later is verwijderd, met name in de Franse kathedralen. Men kan het ruimtelijke effect vooral nog ervaren in verscheidene Engelse kathedralen. Het oudst bekende doksaal is dat in de kloosterkerk van Vezzolano (Italië) uit 1189. In het laatste kwart van de twaalfde eeuw hebben verschillende kathedralen en kloosterkerken reeds een compleet doksaal, waarschijnlijk ook in de Nederlanden, waar de oudst bekende voorbeelden uit het midden van de dertiende eeuw dateren: Ieper en Brugge.⁴ In de veertiende eeuw krijgen verscheidene kerken in steden de status van kapittelkerk en daarmee vaak ook een doksaal. In de kleinere stads- en dorpskerken verschijnt het doksaal pas in de vijftiende en zestiende eeuw en dient het daarbij niet meer om de ruimte voor het koorgebed af te sluiten maar heeft alleen een liturgische functie, met name als plaats voor zangkoor en orgel, terwijl de benedenruimte als plaats voor zijaltaren kon dienen. In Italië vond het doksaal slechts beperkt toepassing in de randgebieden onder invloed van de Duitse en Franse voorbeelden. In het algemeen heeft in Italië de leesverhoging een kanselachtig karakter behouden en is deze geen sterke verbinding aangegaan met de koorafscheiding zodat niet van een doksaal gesproken kan worden.⁵

³ Zie STEPPE: *Het koordoksaal* 28vv en E.J. HASLINGHUIS & H. JANSE: *Bouwkundige termen* (derde druk, Leiden 1997) 332.

⁴ STEPPE: *Het koordoksaal* 28.

⁵ E. DOBERER: Der Lettner, seine Bedeutung und Geschichte, in *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien* 9 (Dez. 1956) 120.

1.2. Doksaaltypen

Bij het doksaal zijn verschillende typen te onderscheiden.⁶ In de eerste plaats is er het doksaal waarbij de tribune rust op een enkelvoudige wand met een of twee doorgangen. In het begin bestond deze wand als regel uit steen en was hij meestal gesloten. Voorbeelden zijn het westdoksaal in de Dom van Naumburg en het doksaal in de stiftskerk van het Zwitserse Sion, beide uit de dertiende eeuw. Vooral in de Engelse kathedralen was dit type geliefd en het bleef onder andere bewaard in York en Canterbury. In de late Middeleeuwen kwam hout veel voor en prefereerde men een geopende wand. Voorbeelden zijn het doksaal uit Helvoirt (ca. 1500) en dat in Holwierde (ca. 1560), waarvan het eerste geopend is met spijlen en het tweede gesloten. Het is ook het gebruikelijke type van de roodscreen in Engelse dorpskerken.

Een variant van dit type is het doksaal waarbij de tribune beperkt is tot een brede kansel in het midden op de wand, waarbij de gewelfde onderbouw van de kansel een ciborium boven het volksaltaar vormt. Het is het type van de *Kanzellettner*, dat in Duitsland vooral in de dertiende eeuw voorkwam. Een voorbeeld hiervan is het vijftiende-eeuwse doksaal in de Dom van Stendal.

Het meest voorkomende type is het doksaal waarbij de tribune aan de achterzijde op een muur met doorgangen rust en aan de voorzijde op een arcade, een rij bogen met pijlers. De onderbouw vormt aldus een naar het schip geopende hal, bestaande uit drie of vijf, soms zelfs zeven of negen overwelfde traveeën, waarin een of meer volksaltaren staan. Dit type komt vooral in de dertiende eeuw tot ontwikkeling in Franse kathedralen, zoals Chartres, Bourges, Amiens en Parijs, en vindt aan het einde van die eeuw ook in Duitsland navolging. Doberer wijst er op dat deze oplossing de ideale combinatie vormt van de liturgische en ruimtelijke functies van het doksaal:

Die Lettnerhalle, die als Träger der geräumigen rechteckigen Bühne dient, bildet mit ihren Gewölben eine Reihe von Ziborien über den Laienaltaren und übernimmt zugleich die Rolle einer Vorhalle des Chores, dessen Abschliessung durch die frontale Arkandenstellung aufgelockert wird und durch die kapellenartige Funktion der Lettnerjoche nur mehr latent in Erscheinung tritt.⁷

Vanaf de veertiende eeuw wordt de achterwand steeds meer doorbroken en in de zestiende eeuw is meer sprake van een galerij zonder gesloten eindwand die een monumentale omlijsting van de ingang tot het koor vormt. Voorbeelden daarvan zijn de doksalen in Schoonhoven (ca. 1550) en Oosterend (1554).

⁶ Doberer maakt onderscheid tussen het hoofdtype van het vrijstaande doksaal en de laatromaanse *Kryp-tenlettner*, die een uitbouw is van de voorzijde van de crypte, zoals deze bewaard bleef in Naumburg (ca. 1230); zie DOBERER: Der Lettner 117-122.

⁷ DOBERER: Der Lettner 119.

Een derde type is het doksaal waarbij de tribune aan de voor- en achterzijde op een gesloten muur rust, die slechts in het midden een toegang heeft naar schip en koor. Dit type werd vooral in kloosters toegepast omdat op deze wijze de monniken via de doksaal gang naar het koor konden lopen zonder door de leken gezien te worden. Een dergelijk doksaal bleef bewaard in Ter Apel (ca. 1500).

1.3. Iconografie

De naar het schip gekeerde zijde van de borstwering was als regel uitvoerig voorzien van beeldende voorstellingen, zowel om het volk te onderrichten als om esthetische redenen, daar het een sterk in het oog vallende plaats was. De oudste voorstellingen hebben te maken met de functie van evangelie- en preektribune: het beeld van de tronende Christus, de *Majestas Domini*, samen met evangelisten, profeten en apostelen. De voorstelling van de apostelen was mede de voortzetting van hun afbeelding aan de balk boven de koorafsluiting. In Duitsland was er een voorkeur voor de afbeelding van Christus als rechter in het Laatste Oordeel, wat samenhangt met de gewoonte om op het doksaal kerkelijke oordelen bekend te maken. In de late Middeleeuwen verscheen Christus meer als de menselijkere *Salvator Mundi* in plaats van de verheven *Majestas* en strenge rechter. Een tweede categorie voorstellingen is die welke betrekking heeft op het lijdensverhaal, wat vooral in Frankrijk en de Nederlanden populair was. Waarschijnlijk hangt de passie-iconografie samen met het grote triomfkruis boven het doksaal. In de derde plaats treffen we verspreid ook andere bekende thema's uit de middeleeuwse iconografie aan zoals typologische voorstellingen, bijbelse verhalen en levens van heiligen. Tijdens de Renaissance werden ook dikwijls deugden afgebeeld.⁸

Sinds de Karolingische tijd was het gebruikelijk om in de kerk een groot monumentaal triomfkruis op te richten, staande in de middenas van het schip op de grens van koor en schip. Toen de monumentale koorafscheidingen verschenen, werd het kruis daar bovenop geplaatst en zo prijkte als regel boven het doksaal een groot kruis, hetzij staande op de oostelijke balustrade, hetzij op een dwarsbalk boven het doksaal. In beide situaties werden later vaak de figuren van Maria en Johannes toegevoegd, soms zelfs een gehele Golgotha-voorstelling.⁹

1.4. Functie

De primaire reden om een doksaal te bouwen was de scheiding tussen schip en koor, vooral als het laatste voor het koorgebed werd gebruikt. Maar daarnaast had het ook een functie in het gebruik van de kerk. In de eerste plaats werd bij grote plechtigheden op het doksaal het epistel gelezen en het evangelie

⁸ STEPPE: *Het koordoksaal* 41v.

⁹ L. BRINKHOFF (red.): *Liturgisch Woordenboek* II (Roermond 1965-1968) 2711; STEPPE: *Het koordoksaal* 35v.

gezongen, zoals dat in de vroegchristelijke tijd op de ambo gebeurde.¹⁰ In sommige kerken werd in de week voor Pasen op het doksaal de passie gezongen en op stille zaterdag las men daar de profetieën voor. Ten behoeve van de lezingen stond er dikwijls een (geelkoperen) lezenaar op het doksaal, terwijl in klooster- en kapittelkerken de oostelijke borstwering van een lezenaar was voorzien die gebruikt werd voor lezingen tijdens het koorgebed.¹¹ In de kathedraal van Chartres werd het evangelieboek samen met een kruis, wierook en brandende kaarsen in processie aan de zuidzijde op het doksaal gebracht en aan de noordzijde weer naar beneden gedragen als het plechtige voorzingen had plaatsgevonden.¹²

In de tweede plaats werd het doksaal gebruikt voor de prediking en plechtige afkondigingen waartoe op veel doksalen in de westelijke borstwering een erkerachtige uitbouw was gemaakt. Dit wil niet zeggen dat er alleen vanaf deze plaats gepreekt werd, want in de late Middeleeuwen werd in veel kerken een preekstoel in het schip gebouwd. Het doksaal werd dan alleen gebruikt voor plechtige predikaties.

In de derde plaats vervulde het doksaal een belangrijke rol bij de uitvoering van de kerkmuziek, zowel vocaal als instrumentaal. Reeds in de twaalfde eeuw zong een jongenskoor bepaalde teksten op het doksaal van de kathedraal te Reims en uit latere eeuwen hebben we diverse berichten over zang op doksalen. In de late Middeleeuwen werd dikwijls ook een orgeltje op het doksaal geplaatst, zoals niet alleen blijkt uit rekeningen maar ook uit afbeeldingen.¹³

In de vierde plaats werd het doksaal gebruikt voor afkondigingen van uiteenlopende aard, met name in de kerkelijke rechtspraak: excommunicaties werden vanaf deze hoge plaats uitgesproken en verboden bekend gemaakt. Bij de keuze van geestelijke en wereldlijke gezagsdragers diende het doksaal als plaats van de presentatie. Zo is van de Domkerken in Mainz en Worms bekend dat vanaf het doksaal de openbare bekendmaking van de bisschopskeuze plaatsvond. Ook het gebruik voor profane berichtgevingen als publieke kwijtscheldingen kwam voor.¹⁴

Met het voorgaande is de functie van het doksaal in hoofdlijnen aangeduid, maar compleet is het beeld niet. Zo werd het doksaal ook gebruikt voor het bewaren en tonen van relieken¹⁵ en voor het geestelijk toneel. Doberer heeft er

¹⁰ In 1473-74 maakte Hericj Wasse, kistenmaker, op het doksaal in de Dom te Utrecht "een bert, daer men die evangely ende epistel uut singhet" (E.J. HASLINGHUIS & C.J.A.C. PEETERS: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Deel II De provincie Utrecht. De Dom van Utrecht* ('s-Gravenhage 1965) 362).

¹¹ STEPPE: *Het koordoksaal* 38v.

¹² DOBERER: *Der Lettner* 117.

¹³ STEPPE: *Het koordoksaal* 40v.

¹⁴ DOBERER: *Der Lettner* 118; STEPPE: *Het koordoksaal* 41.

¹⁵ In de Dom te Utrecht werden in 1473-74 in de nacht voorafgaande aan het kerkwijdingsfeest (22 juli) de relieken en kostbaarheden, die tijdens het feest ter

op gewezen dat het doksaal het cultische centrum van de kerkruimte vormde: boven vonden lezingen, prediking en zang plaats en beneden werd de mis opgedragen. Zijn liturgische functie maakte het in sterke mate tot het verbindende element tussen leken en clerus.

Tot de functie van het doksaal moet ook de opstelling van het volksaltaar gerekend worden. Reeds in de karolingische tijd ontstond het gebruik om in grotere kerken niet alleen een hoofdaltaar (in het koor) op te stellen, maar ook een tweede altaar dat vooral bedoeld was misviering met de leken. Dit altaar stond voor het monumentale kruis dat in de middenas van de kerk was opgesteld bij de grens van koor en schip en werd derhalve aangeduid met *kruisaltaar*.¹⁶ Toen in de kathedralen en kloosterkerken het doksaal verscheen, kwam het kruisaltaar daarvoor of daaronder te staan, wat reeds bekend is uit 974 van de St. Pauluskerk in Lobbes. Hetzelfde gebeurde in de elfde eeuw in Canterbury en in de twaalfde eeuw in Reims. Bij de opstelling van het altaar onder het doksaal kreeg dit de functie van een ciborie. In Frankrijk gaf men bij de bouw van doksalen de voorkeur aan een centrale doorgang naar het koor en kwam links en rechts daarvan een volksaltaar te staan. In Duitsland gaf men de voorkeur aan een voortzetting van de oude situatie met een centrale opstelling van het altaar waarbij dan links en rechts een doorgang naar het koor gemaakt werd.¹⁷

De gewoonte om een altaar te plaatsen bij het kruis vond in verschillende kerken zijn voortzetting door op het doksaal een altaar te plaatsen bij de voet van het triomfkruis dat boven het doksaal hing op of op de oostelijke borstwering stond. Een dergelijke opstelling is onder andere bekend van de St. Goedele in Brussel, de St. Stephansdom in Wenen en de St. Jan in 's-Hertogenbosch.¹⁸ Hieruit blijkt dat ook op het doksaal de mis gevierd werd.

1.5. Verwijdering

Het overgrote deel van de doksalen is na de Middeleeuwen verwijderd, ondanks het feit dat er toen ook nog nieuwe gebouwd zijn. Vele werden tijdens de Reformatie beschadigd doordat de beeldende voorstellingen met meer of minder geweld werden verwijderd, zoals in de Nederlanden bij de beeldenstorm van 1566. In de tweede helft van de zeventiende en vooral in de achttiende eeuw werd in veel kathedralen tal van kloosterkerken het doksaal afgebroken. Dit gebeurde in de eerste plaats om liturgische redenen: het concilie van Trente had aangedrongen op het regelmatig gebruik van de sacramenten. Het volk moest het hoogaltaar kunnen zien en de ceremoniën kunnen volgen die daar voltrokken werden. Deze gedachte werd vooral bevorderd door de Jezuïeten die zelf in hun kerken geen doksaal nodig hadden, omdat zij het koorgebed niet

verering het volk getoond werden, bewaakt "super doxale ante chorum" (HASLINGHUIS & PEETERS: *De Dom van Utrecht* 362).

¹⁶ STEPPE: *Het koordoksaal* 24v.

¹⁷ DOBERER: *Der Lettner* 119; STEPPE: *Het koordoksaal* 24v, 36v.

¹⁸ DOBERER: *Der Lettner* 117; STEPPE: *Het koordoksaal* 38.

in hun regel hadden opgenomen. In protestantse gebieden had men geen boodschap aan de opvattingen van Trente maar kwam er evengoed het verlangen naar een goede zichtbaarheid van het koor. In de tweede plaats ontstond in de achttiende eeuw een verlangen naar helderheid in de kerken, waarbij men een betere belichting wenste van de grote doeken van de barokke schilders en van de nieuwe marmerconstructies.¹⁹ De verwijdering ging in veel kerken niet zonder strijd tussen en voor- en tegenstanders van de opruiming, waarbij meer dan eens het stadsbestuur tot de laatste categorie hoorde.

In zijn studie over het koordoksaal in de Nederlanden geeft Steppe een lijst van 82 doksalen in Nederland, België en Noord-Frankrijk die gebouwd werden vóór 1566, het jaar van de beeldenstorm. Daarvan bleven er dertien ter plaatse bewaard, zijn er zes verplaatst naar de westzijde van het schip en staan er twee nu in een museum. De overige 61 zijn geheel of grotendeels verdwenen. De inschatting van Steppe is echter dat een veel groter aantal verloren ging, omdat van veel kerken niet bekend is of er een doksaal heeft bestaan. Hij vermoedt dat nog geen vijf procent bewaard bleef.²⁰ Waarschijnlijk geldt dit ook voor Frankrijk en Duitsland.

2. Middeleeuwse doksalen in Nederland

2.1. Doksalen in stadskerken

Amersfoort

Het doksaal in de St. Joriskerk te Amersfoort, waaraan sinds 1337 een kapittel was verbonden,²¹ bestaat uit een galerij op een onderbouw met vijf arcaden die op zes zware bundelpijlers rusten. De galerij heeft aan beide zijden een borstwering die geheel uit doorzichtig maaswerk bestaat. De grote bogen van de arcaden lopen uit in kruisbloemen, terwijl de openingen van de bogen gevuld zijn met gotisch vensterwerk. De kolommen hebben voetstukken voor (verdwenen) beelden, waarbij aan beide uiteinden de baldakijn bewaard bleef. Tegen de koorwand onder de galerij zijn acht kraagstenen aangebracht met dier- en mensfiguren. De laatste betreffen: een man en vrouw op een krukje, een maagd met (de kop van) een eenhoorn, een gebochelde nar en een gevleugelde engel.²² De galerij is toegankelijk vanuit een ruimte tussen het hoofdkoor en de koorsluiting van de noordbeuk. De zware eikenhouten toegangsdeuren naar het koor onder de arcaden ter weerszijden van het middendeel hebben in hun bovendeel koperen renaissance balusters die voorzien zijn van maaswerk met vazen en fabeldieren. De constructie met vijf

¹⁹ STEPPE: *Het koordoksaal* 45v.

²⁰ STEPPE: *Het koordoksaal* 43.

²¹ K. EMMENS: *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van hofkapel tot kapittelkerk* (Amersfoort 1998) 150.

²² EMMENS: *De Sint-Joriskerk* 144.

bogen wijkt af van het gebruikelijke doksaaltype van de late gotiek in de Nederlanden met drie bogen, bijvoorbeeld in Aarschot, Lier en Leuven. Het doksaal is waarschijnlijk omstreeks 1480 gebouwd, terwijl de deuren vermoedelijk uit het midden van de zestiende eeuw dateren.

Het doksaal bood plaats aan drie altaren. In het midden stond het H. Kruisaltaar en vermoedelijk bevond zich hierop de relikwie in de vorm van een tak of doorn uit de doornenkroon van Christus: in 1481 is sprake van olie in de lamp voor 'ons Heren tack voirt oczel'. De kerk bezat deze tak al in 1382 en mogelijk bestond toen ook reeds het kruisaltaar. Naast het kruisaltaar stonden een altaar voor Maria en een voor Johannes. Het Maria-altaar werd gesticht in 1390 en het altaar voor Johannes bestond reeds in 1420. De altaren zijn dus ouder dan het doksaal en zullen bij de bouw daarvan omstreeks 1480 herplaatst zijn.²³

Het doksaal is nog aanwezig maar bleef niet ongeschonden. Nadat bij de beeldenstorm in 1572 de beelden verwijderd waren, volgde een tweede ingreep in 1844. In dat jaar heeft men terwille van de bouw van een groot orgel een deel van de westelijke en de gehele oostelijke balustrade verwijderd. Daarbij verdween ook de centrale erker die nog zichtbaar is op een schilderij uit 1826. Tijdens de restauratie van 1962-'69 heeft men beide balustrades aangevuld in de vorm van de bestaand gebleven delen en een nieuwe erker aangebracht in sobere vormgeving.

Rhenen

Het doksaal in de Cunerakerk te Rhenen bestaat uit een galerij die met laatgotische ribgewelven en drie ronde bogen op vier cilindervormige zuilen van rood geaderd marmer rust. De borstwering bestaat aan de schipzijde uit rechthoekige blinde nissen (drie per vak) waarboven Ionische pilasters met een afsluitende kroonlijst. Aan de koorzijde is zij opengewerkt met slanke zuiltjes. De galerij is toegankelijk vanuit een zijruimte waarmee zij door een stenen brug verbonden is. De galerij rust op een stenen wand waarvan het middenvak beneden is gesloten en boven geopend: hier kon het volksaltaar staan. De beide zijvakken hebben een doorgang naar het koor. Op grond van de renaissance-stijlkenmerken is het werk te dateren omstreeks 1550; deze kenmerken duiden voorts op een verwantschap met het werk van Colijn de Nole.²⁴

Het doksaal heeft drie series figuratieve voorstellingen. Tussen de boogopeningen zijn hermen en kariatiden geplaatst, waarin waarschijnlijk de tijdperken van het menselijk leven zijn uitgebeeld met van links naar rechts: de jongeling en de maagd, de man en de vrouw, de dood en de grijsaard. In de zwikken zijn acht deugden voorgesteld: Geloof, Hoop, Liefde, Gerechtigheid, Waakzaamheid, Matigheid, Standvastigheid en Voorzichtigheid. De blinde nissen van de balustrade hebben bijbelse taferelen bevat die deels verwijderd, deels zwaar beschadigd zijn. Waarschijnlijk betrof het drie typologische

²³ EMMENS: *De Sint-Joriskerk* 150, 154.

²⁴ STEPPE: *Het koordoksaal* 248v.

ensembles waarbij scènes van de passie werden begeleid door scènes uit het Oude Testament. Steppe is van mening dat de voorstelling van de deugden en vooral de uitbeelding van de leeftijden van de mens getuigen van een humanistische gezindheid.²⁵

Schoonhoven

De St. Bartholomeuskerk te Schoonhoven is in 1927-'34 sterk gerestaureerd en deels verbouwd waarbij het koor door een muur van het schip werd gescheiden. Sindsdien staat het doksaal voor een blinde muur waardoor het sterk aan dieptewerking heeft verloren. De lange tribune rust op een hoofdgestel dat gedragen wordt door vier gecanneleerde pilasters. De onderbouw bestaat uit drie vakken waarvan de middelste smaller is dan de andere twee die ieder een dubbele boog hebben welke neerkomt op een console. De borstwering heeft dertien panelen die gescheiden worden door Korintische zuiltjes. De decoratie met allerlei renaissance elementen is kwaliteitsvol. Naar de architectonische vormgeving en versiering te oordelen is het werk te dateren in het midden van de zestiende eeuw.²⁶ In de zeventiende eeuw werd de ruimte onder de galerij ingericht tot herenbank en tot 1902 stond op de galerij een orgel.

De dertien panelen aan de schipzijde zijn nu leeg, maar waren vermoedelijk eertijds beschilderd waarbij primair gedacht moet worden aan een voorstelling van Christus met de twaalf apostelen. Het snijwerk in de kleine arcaden boven de panelen bleef bewaard met in het midden de kruisdraging van Christus met daarnaast Kajafas en Pilatus. De andere vakken hebben engelen met lijdenswerktuigen. Mogelijk stonden deze voorstellingen in verband met een kruisgroep boven het doksaal.²⁷ In de zwikken ter weerszijden van de ingang is de annunciatie voorgesteld, symbool van het begin van de verlossing door Christus.

Het snijwerk op het fries boven de arcaden toont in vijfmaal drie voorstellingen het leven en lijden van Christus, deels in samenhang met typologische beelden uit het Oude Testament. Het betreft: 1 de annunciatie, 2 de geboorte van Christus, 3 de verschijning aan de herders, 4 de aanbidding door de drie koningen, 5 de twaalfjarige Jezus in de tempel, 6 de doop in de Jordaan, 7 de manna-regen, 8 het laatste avondmaal, 9 de uittocht uit Egypte (7 en 9 zijn voorafbeeldingen van 8), 10 Jezus op de Olijfberg, 11 Mozes met de koperen slang (type van kruisiging), 12 de graflegging, 13 de redding van Jona, 14 de opstanding, 15 Simson met de poorten van Gaza (13 en 15 zijn voorafbeeldingen van 14).

²⁵ STEPPE: *Het koordoksaal* 251.

²⁶ STEPPE: *Het koordoksaal* 347.

²⁷ STEPPE: *Het koordoksaal* 346.

Verdwenen doksalen in stadskerken

In verscheidene kerken in Nederland heeft een doksaal gestaan dat is afgebroken, meestal in de zeventiende en achttiende eeuw. Steppe noemt in zijn overzicht vijf kerken. Door raadpleging van de 30 delen van de serie *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, waarin sinds 1912 ongeveer een derde deel van Nederland is gedocumenteerd, kon de lijst tot negen worden uitgebreid. Nader onderzoek van literatuur, archieven en gebouwen zal ongetwijfeld een aanzienlijk grotere lijst opleveren.

- *Bergen-op-Zoom, St. Gertrudiskerk*.²⁸ In 1471 bouwden vader en zoon Keldermans een doksaal.
- *Breda, Grote kerk*.²⁹ De borstwering van het doksaal werd in 1524 beschilderd met figuren.
- *Culemborg, Grote kerk*.³⁰ Voor of boven het doksaal hing een Marianum.
- *'s-Hertogenbosch, St. Pieterskerk*.³¹ In deze inmiddels afgebroken kerk stond een laatgotisch doksaal (ca. 1500) dat afgebeeld is op een tekening van Saenredam. Het bestond uit vijf traveeën met aan de voorzijde zes zuilen, verbonden door accoladebogen. De middelste drie bogen in de achterwand hadden een opengewerkte deur, terwijl voor de muur in de twee uiterste vakken een altaar stond. De tribune had talrijke beelden en in het midden een uitgebouwde preekstoel.
- *'s-Hertogenbosch, St. Janskerk*.³² Het stenen doksaal, dat van hetzelfde model was als dat in de Pieterskerk, werd in 1584 samen met het doksaalorgel door brand verwoest.
- *Maastricht, St. Servaaskerk*.³³ In 1732 werd het gotische doksaal gesloopt dat waarschijnlijk uit het einde van de veertiende eeuw dateerde. De onderbouw had minstens vijf bogen waarvan de middelste gesloten was en twee geopend waren als toegang tot het koor. De zwikken hadden gebeeldhouwde voorstellingen uit het leven St. Servaas.
- *Oldenzaal, St. Plechelmuskerk*.³⁴ Het doksaal in deze kapittelkerk is waarschijnlijk afgebroken in 1810. De achterwand had twee toegangen naar het koor en in de

²⁸ STEPPE: *Het koordoksaal* 89.

²⁹ J. KALF: *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Brabant. Eerste stuk: De Baronie van Breda* (Utrecht 1912) 83.

³⁰ R.F.P. DE BEAUFORT & H.M. VAN DEN BERG: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Deel III Gelderland. De Betuwe* ('s-Gravenhage 1968) 175.

³¹ STEPPE: *Het koordoksaal* 113.

³² STEPPE: *Het koordoksaal* 114, 279vv; C. PEETERS: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage 1985) 296, 336v, 349.

³³ STEPPE: *Het koordoksaal* 65vv; *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg. Eerste stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht* ('s-Gravenhage 1926-53) 294, 355, 357, 437vv.

³⁴ E.H. TER KUILE: *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IV De provincie Overijsel. Eerste stuk: Twente* ('s-Gravenhage 1934) 98.

balustrade was een vierkante verhevenheid uitgebouwd met aan weerszijden een zittende leeuw.

– *Utrecht, Dom*.³⁵ In 1455 wordt een doksaal vermeld en in 1487 wordt gewerkt aan de verbouw ervan of aan de bouw van een nieuw doksaal. Het stenen doksaal rustte op zes ronde kolommen. Erop stonden een altaar, een klein orgel, een lutrijn en kandelaars. Om de zeven jaar placht men een tijdelijk houten doksaal te plaatsen om alle reliekkassen te tonen. Het doksaal werd in 1586 vervangen door een hek met balusters.

– *Utrecht, St. Pieterskerk*.³⁶ Uit afbeeldingen van Saenredam blijkt dat het renaissancemeubel, gemaakt door Jan van Noyen in 1544, bestond uit een balkon met vlakke onderzijde en ondersteund werd door acht consoles. De decoratie was waarschijnlijk alleen ornamentaal en niet figuratief.

2.2. Doksalen in dorpskerken buiten Groningen

Helvoirt

In de laatgotische kruiskerk van het Brabantse Helvoirt stond een doksaal dat in 1896 overgebracht is naar het Rijksmuseum in Amsterdam. Het is een eenvoudig laatgotisch houten doksaal zoals dat volgens Steppe,³⁷ die het rond 1500 dateert, aan het einde van de Middeleeuwen veel voorkwam. Het vertoont ook veel overeenkomst met de roodscreen in Engelse dorpskerken. De tribune rust middels een koof op een opengewerkt koorhek dat beneden gesloten en boven geopend is met spijlen. Het hek heeft twee deuren met daartussen een ruimte van voldoende breedte voor een altaar. De borstwering is verdeeld in dertien nisvormige panelen die versierd zijn met laatgotische bogen en maaswerk. Waarschijnlijk hebben eertijds in deze nissen beelden van Christus met de twaalf apostelen gestaan. De borstwering is in het midden uitgebouwd tot een driezijdige preekstoel.

Oosterend

In de kerk van het Friese Oosterend staat een houten doksaal met een afwijkende vormgeving want hier heeft ook de galerij een overvelving. Deze bestaat, evenals de benedenverdieping, uit drie traveeën die overdekt zijn met ster- en netgewelven. De galerij wordt gedragen door vier vrijstaande en vier muurpijlers waartegen een gecanneleerde zuil staat. De pijlers zijn met elkaar verbonden door rondbogen en hebben daarboven een architraaf met een fries waarop zowel aan de schip- als aan de koorzijde negen bijbelse verhalen zijn uitgesneden. De borstwering van de galerij is aan de schipzijde open, maar aan de koorzijde gesloten. Op de verdieping rusten de bogen op rechthoekige pilasters, waarboven zich atlanten (schipzijde) en kariatiden (koorzijde) verheffen die een fries met tekst dragen. De zwikken zijn rijk versierd met groteske

³⁵ HASLINGHUIS & PEETERS: *De Dom van Utrecht* 152, 362.

³⁶ STEPPE: *Het koordoksaal* 341v.

³⁷ STEPPE: *Het koordoksaal* 181.

figuren en rolwerk, waaronder leeuwenkoppen, mensfiguren, grijnzende maskers en bladvormen. Opbouw en decoratie zijn kenmerkend voor de Hollandse renaissance van de zestiende eeuw.

De verdieping is toegankelijk middels een trap in de sacristie met een deurtje naar de galerij. De twee zijvakken op de grond hebben waarschijnlijk oorspronkelijk een achterwand gehad, want onder beide is het fundament van een zijaltaar teruggevonden. Het doksaal is geheel geschilderd in een opvallende combinatie van gemarmerd hout in wit, zwart en donkerrood en kleurrijke figuren in de bijbelse scènes. Mogelijk zijn deze aangebracht of versterkt bij de restauratie van de kerk in 1862. Bij de restauratie van 1983-'85 is de wand die aan de koorzijde het doksaal afsloot (sinds 1862?) verwijderd.

Op het fries tussen beide verdiepingen is een serie bijbelse voorstellingen uitgesneden, elk vergezeld door een kleine cartouche met opschrift. Aan de schipzijde van links naar rechts: 1 *Sauls ondergang en doot*, 2 *Davijs laatste woorden tot zijn volk*, 3 *de engel verslaet de Assyriërs bij Ierusalem*, 4 *Daniels ontdekking van Bels afgoderi*, 5 *Davit geeft aan Urias een brief*, 6 *Davit schrijft een brief aan Ioab*, 7 *Christus rijdt binnen ierusalem*, 8 *Christus drijft de kopers uit den tempel*, 9 *Christus leert in den tempel onder .d leeraars*. Aan de koorzijde van links naar rechts: 1 *T. bouwen van de tooren van Babel*, 2 *de strijd van David en Goliath*, 3 *Ioas wordt koningh over Iuda*, 4 *Amasa wordt verradelijk gedoodt door Joab*, 5 *de scheppinge van de vrouw uit de ribbe van de man*, 6 *de bootschap van den engel aan Maria*, 7 *Christus geboorte te Bethlahem*, 8 *Christus besnidenisse ten acsten dage*, 9 *Christus opstandinghe ten derden dage*. De voorstellingen staan niet in chronologische volgorde en evenmin is er een typologische patroon te vinden. Het is tot nu toe niet gelukt een bepaalde samenhang te ontdekken.³⁸

Naast de voorstellingen is het doksaal ook van enige opschriften voorzien. Op de bovenste kroonlijst aan de zijde der leken: *Vlied die begheerten der joncheit ende staet na die rechtvaerdicheit, dat gelove, die liefde ende vrede* (2 Timotheus 2, 22) en aan de zijde der geestelijken: *In alle dingen so bewist u selven een exempel der goede werken ende hout in der leering onscadelick* (Titus 2,7). Daarnaast wordt in twee latijnse teksten uitbundig de lof gezongen van het geheel "dat zo kundig en fijn met de hand gewrocht is, dat geen beeld of kolos van Phidias' kunst meer roem zou oogsten dan dit werk."

Voornoemde lofzang wordt besloten met *Hein. H en 1554*. Dit is waarschijnlijk Heinrich Hagarth, die in 1563 genoemd wordt als leerling van Cornelis Floris te Antwerpen. Waarschijnlijk is hij ook de beeldhouwer van een grafsteen uit 1556 in Oosterend met het opschrift "Heino huius operis autor." Verder wordt hij in verband gebracht met het grafmonument uit 1564 voor Edo Wiemken in de kerk te Jever in Oostfriesland, dat met HH gesigneerd is en

³⁸ Vgl. H. KINGMANS: *De kraak te Oosterend* (Leeuwarden 1986) 49vv; T. BRANDSMA: *Koorafscheidingen in Friesland* (2), in *Keppelstok. Stichting Alde Fryske Tsjerken* nr. 48 (juni 1994) 156.

een afbeelding van een dubbelgalerij draagt die veel op het doksaal te Oosterend lijkt.³⁹

Voor een dorpskerk was de bouw van een dergelijk kerkmeubel uitzonderlijk. Oosterend was een uitgestrekt dorp met liefst 52 boerderijen en de parochie was rijk aan grondbezit wat voldoende inkomsten opleverde voor de betaling van vier geestelijken. Uit recent onderzoek⁴⁰ is gebleken dat het kerkbestuur tussen 1551 en 1555 een hoog bedrag leende op onderpand van grondbezit. In het kerkbestuur zaten mannen uit vooraanstaande families waarin studie van theologie, rechten en Latijn geen uitzondering was. Sierk Donia, de meest invloedrijke man in het kerkbestuur, was ook grietman van Hennaarderadeel. Deze mensen hadden hun connecties tot ver buiten Friesland.

2.3. Doksalen in de Groninger Ommelanden

Leermens

In Leermens⁴¹ bleef alleen het meest zuidelijke vak van het doksaal bewaard, maar reconstructie is mogelijk op basis van bouwsporen en bodemonderzoek. Het doksaal was een halfopen arcadedoksaal met vijf bogen dat liefst 13,26 meter breed was doordat het niet alleen voor het koor stond maar zich ook uitstrekte in de beide dwarspanden. De achterwand was derhalve deels de scheidingswand van het koor met twee doorgangen, deels de oostwand van de dwarspanden. Boogstelling en achterwand waren verbonden door kleine rechthoekige gewelven. Onder de tribune stonden drie altaren: een in het middelste vak voor het koor en een in elk buitenste vak. Van een trap is niets teruggevonden; mogelijk was deze van hout. In het tweede kwart van de dertiende eeuw werd het halfronde romaanse koor afgebroken en vervangen door het huidige rechtgesloten romanogotische koor.⁴² Kort daarna werd uit dezelfde steen het doksaal gebouwd, dus omstreeks 1250.

De naar het schip gerichte borstwering telde waarschijnlijk dertien rechthoekige velden. Het meest zuidelijke was aanvankelijk open en mogelijk was dat ook bij het meest noordelijke het geval. Op de twee overgebleven velden aan de zuidzijde zijn schilderijen zichtbaar. De rechtse toont de opstanding: Christus verrijzend uit het graf. De linkse toont een groepje mensen en mogelijk betreft dit de graflegging, zodat waarschijnlijk de borstwering was voorzien van een passiecyclus. Na het midden van de vijftiende eeuw zijn de velden opnieuw beschilderd waarbij over de

³⁹ Voor literatuur over Hein, zie STEPPE: *Het koordoksaal* 253v.; BRANDSMA: *Koorafscheidingen* (2), 154vv.

⁴⁰ D.J. VAN DER MEER: Kunstenaar en opdrachtgevers van twee monumenten in Oosterend, in *De Vrije Fries* 67 (1987) 27-40.

⁴¹ De beschrijving van het doksaal in Leermens is deels ontleend aan T. BRANDSMA: *Doxalen in de Groninger Ommelanden* (1), in *Groninger kerken* 11 (1994) 111-114.

⁴² H.M. VAN DEN BERG: De Sint-Donatuskerk te Leermens, in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* nr. 5 (1971) 79-94.

passievoorstellingen heiligen aangebracht zijn, mogelijk tegelijk met het schilderen van de nog bestaande heiligen in het koor. Het aantal van dertien velden doet vermoeden dat ze waarschijnlijk Christus en de twaalf apostelen zullen hebben bevat.

De vraag rijst waarom reeds in de dertiende eeuw in een dorpskerk een dergelijk groot doksaal werd gebouwd, daar doksalen meestal pas in de vijftiende eeuw in dorpskerken verschijnen.⁴³ Brandsma heeft geen afdoend antwoord op deze vraag maar spreekt het vermoeden uit de bouw kan samenhangen met het dat feit Leermens mogelijk in de dertiende eeuw overging van het bisdom Utrecht naar het bisdom Munster. Er zijn aanwijzingen dat het voordien als Utrechtse enclave in Munsters gebied lag. Het had toen echter al vier altaren, wat meer dan gebruikelijk was en een aanwijzing kan zijn voor de bijzondere rang van de kerk. Brandsma acht het denkbaar dat bij de mogelijke overgang van Leermens naar het bisdom Munster de verheven positie van kerk en geestelijkheid werd gecontinueerd, wat zich uitte in de bouw van een nieuw koor en een imposant doksaal.⁴⁴

Krewerd

Het doksaal in Krewerd heeft een complexe bouwgeschiedenis die gereconstrueerd kon worden dankzij verschillende vondsten in het muurwerk en de beschildering tijdens de restauratie (1966-'69).⁴⁵ De kerk is omstreeks 1280 gebouw als een zaalkerk van drie traveeën, gedekt met meloengewelven, waarbij de oostelijke travee als koor fungeerde. Al tijdens de bouw van de meloengewelven rond 1300 heeft men bij het begin van het koor, direct achter de triomfboog, een arcade met drie bogen gebouwd. Niet lang daarna heeft men daarbij een achterwand gebouwd en deze door halfronde gewelfjes met de bogen verbonden. Waarschijnlijk stond hierop een tribune, hoewel daarvan geen bouwsporen teruggevonden zijn. De achterwand heeft in het midden een doorgang naar het koor en aan weerszijden daarvan een ondiepe nis waarvoor een zijaltaar stond. Daarbij is in de noord- en zuidmuur een laag rondboogvenster ingehakt. Ter weerszijden van de middendoorgang verbinden kleine tussenmuurtjes waarin kleine doorkijkjes zijn uitgespaard, de achterwand met de arcadepijlers. Aan de noordzijde van het koor voert een smalle houten trap naar de tribune.

Het doksaal onderging een aanzienlijke verandering in 1531 toen ten behoeve van een orgel een (nieuwe) grote tribune werd gebouwd. Daartoe werd de middendoorgang verlaagd en werden de tussenmuurtjes gebouwd. De tribune

⁴³ BRANDSMA: Doxalen (1) maakt een vergelijking met het doksaal in Sillenstede in Jeverland, dat naar bouwtijd en omvang overeenstemt met dat te Leermens, maar deze vergelijking geeft geen antwoord op de vraag naar de reden van de bouw van deze doksalen in de dertiende eeuw.

⁴⁴ BRANDSMA: Doxalen (1) 113v.

⁴⁵ Ook de beschrijving van dit doksaal is deels ontleend aan BRANDSMA: Doxalen (1) 114vv.

springt aan de schipzijde met vier panelen naar voren waaronder twee deuren geplaatst zijn. De decoratie van de tribune, het orgel en de deuren toont een combinatie van elementen uit de late gotiek en de renaissance. Zo heeft het orgel een beschildering in renaissancetrant en hebben de deuren zowel gotische briefpanelen als renaissance maskermedaillons. De teksten op de panelen maken melding van de stichting van het orgel in 1531, alsmede van reparaties in 1620, 1687 en 1857.⁴⁶

De stichting van een doksaal in deze kerk omstreeks 1300 kan samenhangen met het feit dat de kerk werd bediend door de Praemonstratenser abdij Bloemhof in Wittewierum. Naast het opdragen van de mis kan er ook de gewoonte geweest zijn dat sommige monniken in het koor van de kerk de getijden zongen en dat gescheiden van de dorpelingen wilden doen. De veranderingen omstreeks 1531 hangen samen met de bouw van een orgel.

Holwierde

Het doksaal is geheel in hout opgetrokken en bestaat uit een wand met daarop een galerij die aan de schip- en koorzijde wordt gedragen door kwartronde koven en toegankelijk is middels een trap aan de noordzijde van het koor. De galerij en de wand hebben geprofileerde rechthoekige panelen. Op de wand bevond zich voor de restauratie nog laatgotisch traceerwerk hetgeen toen aanleiding was om in deze wand aan weerszijden van de middendoorgang drie opengewerkte paneeltjes aan te brengen met gelijksoortig traceerwerk. Het oorspronkelijke traceerwerk komt overeen met soortgelijke paneeltjes in een herenbank die het jaartal 1559 heeft, hetgeen aanleiding is het doksaal rond 1560 te dateren.⁴⁷

De restauratie⁴⁸ van 1945 tot 1951 was in meer dan één opzicht ingrijpend, want naast het aanbrengen van zes open paneeltjes werden de resten van de beschildering afgebeten en werd op de koof het oorspronkelijke azuurblauw vervangen door een effen blauwe tint, waarop psalmteksten en avondmaalsmotieven werden aangebracht. Verder werd het orgel (ca. 1828) van het doksaal verplaatst naar de westzijde van de kerk, terwijl de preekstoel pal voor het midden van het doksaal kwam te staan. Voordien stond hij tegen de zuidmuur

⁴⁶ Voor de teksten, zie M.D. OZINGA: *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel VI, De provincie Groningen, eerste stuk: Oost-Groningen* ('s-Gravenhage 1940) 52.

⁴⁷ OZINGA: *Oost-Groningen* 49. De mening van BRANDSMA: Doxalen (1), 117, dat het doksaal pas na de Reformatie gebouwd zou zijn omdat een dergelijke gesloten bouw in de zestiende eeuw in een katholieke kerk ondenkbaar is, wordt niet door nadere bewijzen gestaafd en lijkt mij onjuist. Volgens W.J. Berghuis, bouwkundige bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zijn de profielen van het doksaal uit het midden van de zestiende eeuw.

⁴⁸ Voor de restauratie, zie R. STEENSMA: *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken* (Baarn 1982) 65-68.

van het schip. Door al deze veranderingen heeft dit doksaal veel van zijn oorspronkelijke werking verloren.

Verdwenen koorafscheidingen in Groningen

In verschillende Groninger kerken heeft een thans verdwenen doksaal gestaan. T. Brandsma schreef hierover een studie⁴⁹ waarin zij op grond van bouwsporen, bodemvondsten en schriftelijke gegevens, soms aangevuld met andere indicaties, voor vijftien kerken een koorafscheiding in de vorm van een doksaal, dwarsmuur of arcade aannemelijk maakt of laat vermoeden. De volgende gegevens zijn ontleend aan voornoemd artikel.

In **Oud-Scheemda** wijst de fundering van de beide verdwenen kruiskerken (ca. 1200 en ca. 1275) op de aanwezigheid van een dwarsmuur. In **Termunten** werd rond 1250 de bestaande kruiskerk vergroot met een koor waarbij in de zuidelijke koormuur, op de grens met het dwarsschip, een trap werd geconstrueerd. Via een doorgang kon men komen op wat als tribune op een dwarsmuur was bedoeld. Van de laatste zijn tussen de vieringpijlers funderingsresten blootgelegd. In de kerk (ca. 1250) van het benedictinessenklooster in **Thesinge** vond men bij opgravingen op de scheiding van koor en schip een zware fundering die lijkt te wijzen op de dwarsmuur. Ca. 1660 bevond zich 'temidden voor het beschot van de choor' nog een opschrift over St. Benedictus: mogelijk stond er (later) een houten tribune op de dwarsmuur. Het Praemonstratenser klooster in **Wittewierum** had een driebeukige kruiskerk, gewijd in 1259, die tevens diende als parochiekerk. Bij de gedeeltelijke afbraak van de kerk in 1604 is een plattegrond getekend waarop bij de scheiding van koor en schip een afscheiding met middendoorgang getekend is. Het bijschrift 'gewesen evangelie boen int midden groote doer' wijst duidelijk op een doksaal. In de kerk van **Oldehove** (ca. 1250), de zetel van de deken van Humsterland, laten bouwresten, een zijaltaarfundering en lage vensters een doksaal vermoeden. In de kerk van **Baflo**, zetel van de *persona* voor de kerkelijke rechtspraak, doen een zuilvoet (ca. 1350) in de vloer, balkgaten in de muur en lage vensters mogelijk hetzelfde.

De voorgaande zes mogelijke doksalen stammen uit de tijd voor 1450, de volgende uit de tijd erna waarin doksalen ook in dorpskerken een grotere verspreiding vonden. In **Godlinze** laten balkgaten in de noord- en zuidmuur een houten tribune voor de dwarsmuur op de koorgrens vermoeden. De kerk van **Oldenzijl** kreeg, getuige het fundament, rond 1500 een zware dwarsmuur met zijaltaar en lage vensters. In **Oosternieland** wijst een hoog venster in de noordmuur op een tribune, terwijl bij de beeldenstorm in 1566 sprake is van een 'middelschet vanden choor'. In dat jaar bezat **Garsthuizen** een 'evangely boene', de gebruikelijke aanduiding van een doksaal. In **Scheemda** bleef een deel van een orgeltribune uit 1526 bewaard (de orgelkas hangt nu in het

⁴⁹ T. BRANDSMA: Doksalen in de Groninger Ommelanden (2), in *Groninger kerken* 11 (1994) 141-151.

Rijksmuseum) die waarschijnlijk voor het koor stond. Bij sommige kerken is slechts een enkele aanwijzing gevonden die op een doksaal kan wijzen, zodat er veel onzeker is. In **Tolbert** betreft dat gewelfaanzetten tegen de triomfboogmuur, in **Eenrum** de funderingsrest een muurpijler, in **Uithuizen** een hooggeplaatst venster en in **Westeremden** de term *Choerdeure*.

Groningen verwant met Noord-Duitsland

In Groningen bleven drie doksalen in dorpskerken bewaard en in de rest van Nederland slechts twee. Daarnaast is voor verschillende Groninger dorpskerken aangetoond dat er vroeger een dwarsmuur of doksaal heeft gestaan. De oorzaak voor deze rijkdom aan doksalen in de middeleeuwse dorpskerk van Groningen is naar alle waarschijnlijkheid te vinden in de omstandigheid dat de Groninger Ommelanden in de Middeleeuwen onder het bisdom Munster vielen en niet onder Utrecht, zoals een groot deel van de rest van Nederland. In het aangrenzende Duitse kustgebied dat deels tot het bisdom Munster en deels tot dat van Bremen hoorde, heeft in elk geval in 26 kerken een doksaal gestaan, terwijl in de rest van Duitsland bijna geen doksaal in een dorpskerk bekend is.⁵⁰

De vraag rijst dan wel direct om welke reden het noorden in dezen een uitzondering vormt. Waarom bouwde men in de late Middeleeuwen in de eenvoudige dorpskerken van Groningen, Ostfriesland, Jeverland en Wesermünde een koorafscheiding die een forse ingreep in de kerkruimte betekende omdat het koor grotendeels werd afgezonderd van het schip en de oorspronkelijke ruimtelijke verhouding werd verstoord? Mainz is van mening dat de oorzaak gezocht moet worden in de behoefte aan zijaltaren, gecombineerd met de ruimtelijke beperkingen van de kerken in deze regio.⁵¹ Het kenmerkende van veel kerken in Groningen, Ostfriesland en Jeverland is dat zij een rechthoekige plattegrond hebben waarbij de oostwand rechtgesloten is of een absis heeft die slechts weinig smaller is dan het schip zodat er geen wandvlakken zijn waar een zijaltaar geplaatst kon worden. De bouw van een doksaal bood in dezen uitkomst, waarbij komt dat deze inbouw ook voor andere liturgische doeleinden gebruikt kon worden, zoals lezingen en koorzang. Dat dit laatste echter niet de primaire reden was moge mede blijken uit de bouw van de dwarsmuren waarbij wel altaren geplaatst konden worden doch die verder geen mogelijkheid boden tot voornoemd liturgisch gebruik.⁵² Mainz heeft er op gewezen dat de geslachten van de hoofdelingen, de lagere landadel in dit gebied, hun maatschappelijke positie in de loop van de veertiende eeuw

⁵⁰ U. KÖCKE: *Lettner und Choremporen in den nordwestdeutschen Küstengebieten, ergänzt durch einen Katalog der westdeutschen Lettner ab 1400* (München 1972) 32vv, 201vv.

⁵¹ M. MEINZ: *Die mittelalterliche Sakralbau in Ostfriesland* (Aurich 1966) 95vv.

⁵² De mening van Köcke (*Lettner* 188) dat het gebruik voor lezing en gezang doorslaggevend geweest is voor de bouw van doksalen in de Oostfriesse kerken is niet overtuigend. Als dit zo geweest zou zijn, zou men in veel meer kerken een doksaal gebouwd hebben.

steeds meer versterkten en dat mede tot uitdrukking konden laten komen door de bouw van een zijaltaar.⁵³ Aldus konden zij de aanzet geven tot de bouw van een doksaal.

2.4. Doksalen in kloosterkerken

Ter Apel

In 1465 werd in Ter Apel⁵⁴ een klooster gesticht van de orde der Kruisheren, waarvan de kerk in 1501 werd ingewijd. In deze kerk staat halverwege een gemetseld doksaal: de oostelijke helft van de ruimte was bestemd voor de monniken en de westelijke voor de leken. Dit doksaal bestaat uit een tribune op twee muren met een tussengang en is als zodanig typerend voor een kloosterkerk. Zowel de gang beneden als de ruimte op de tribune zijn rechtstreeks toegankelijk uit het kloostergebouw.

Het doksaal heeft rijk versierde overkraagde borstweringen in Baumberger kalksteen, waarvan die aan de oostzijde vrij gaaf bewaard bleef. Deze heeft in midden een beeldrager waarop een beeld van Maria heeft gestaan, gezien de mandorla met stralenkrans. Aan weerszijden bevinden zich zes kleine beelddragere op dunne schroefzuiltjes met baldakijntjes boven de plaats van het verdwenen beeldje: mogelijk stonden hier de twaalf apostelen. De met traceerwerk gevulde velden tussen de beeldjes worden gescheiden door ijle kolonnetten die verbonden worden door ezelsrugbogen met hogelversiering. De onderzijde van de borstwering heeft een rij hollen met druiventrosranken en een afhangend fries van in hogels eindigende driepassen, waaronder een vlamtracering en een afsluitende driepasrand.

Aan de westzijde was slechts een deel van de soortgelijke versiering aan de onderzijde bewaard, die bij de restauratie (1931-'33) is aangevuld. Hierop heeft men toen een eikenhouten borstwering geplaatst, terwijl in de doorgang een dubbele houten deur is aangebracht. Ter weerszijden van de doorgang bevindt zich hier aan de schipzijde een wijwaternis onder een ezelsrugboog met daarboven een (leeg) beeldnisje. Daarnaast is aan beide zijden een brede nis zichtbaar waarin het retabel voor het volksaltaar kon staan: bij deze altaren werd de mis voor de leken opgedragen.

In kerken die eens deel uitmaakten van een klooster worden soms sporen gevonden van een verdwenen doksaal. Een voorbeeld daarvan is de kerk in het Drentse Ruinen. Deze maakte eerst deel uit van een Benediktijnerklooster, maar werd parochiekerk toen het klooster in 1325 werd verplaatst naar Dikninge. Bouwkundige aanwijzingen, zoals het restant van een trap, en de aanwezigheid van een Heilig Kruisaltaar, maken aannemelijk dat in deze kerk eens een doksaal stond.⁵⁵

⁵³ MEINZ: *Die mittelalterliche Sakralbau* 98v.

⁵⁴ De beschrijving van dit doksaal is deels ontleend aan OZINGA: *Oost-Groningen* 210.

⁵⁵ C.F. JANSSEN: De bouwgeschiedenis van de kerk te Ruinen, in *De monumenten van Drenthe I* (Assen 1985) 22-25, 35-40.

Een doksaal in de dominicanerkerk

In het Museum het Catharijneconvent te Utrecht⁵⁶ bevindt zich een schilderij gemaakt omstreeks 1500 in Noord-Nederland. Het stelt de verschijning van Maria aan de H. Dominicus voor in een kerkinterieur waarin twee rijen dominicanen in het middenschip zijn opgesteld. Op de achtergrond is een doksaal te zien dat zich ook uitstrekt over de noordbeuk en waarschijnlijk eveneens over de niet zichtbare zuidbeuk. Het bestaat uit een houten tribune die vooruitspringt op een muur met in het midden de doorgang naar het koor en ter weerszijden daarvan een altaar. De borstwering is verdeeld in panelen die door beeldjes in nisjes van elkaar gescheiden worden. Opvallend is dat de panelen leeg zijn hetgeen de vraag oproept of ze op een doksaal als in Schoonhoven inderdaad beschilderd geweest zijn. Een boeiend onderdeel van het schilderij zijn de zijaltaren tegen de pilaren, aan beiden zijden drie, de meeste met een gebeeldhouwd retabel, een met een beschilderd exemplaar en een met een gesloten kast. Waarschijnlijk heeft de schilder de situatie weergegeven zoals hij die in een of meer dominicanerkerken had gezien.

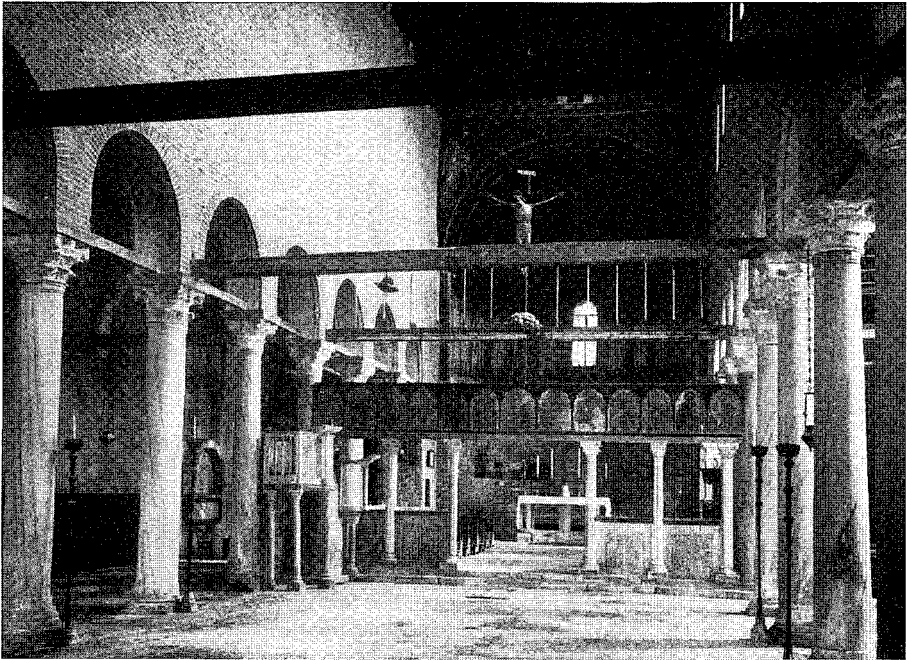
Summary

The Rood loft in the Netherlands

In most large churches, in the Middle Ages the choir was separated from the nave by a raised gallery that could be used for lectures and church music. The name of such a structure in Dutch is 'doksaal', in German 'Lettner', in French 'jubé', and in English 'rood loft'. Most of these were removed after the Middle Ages, partly during the Reformation, and partly in the 17th and 18th centuries, because Roman Catholic churches, too, wanted to involve the laymen more with the service going on in the choir. In The Netherlands stone or brick rood lofts were preserved in two city churches: Amersfoort and Rhenen, and a wooden one in the city church of Schoonhoven. Concerning the village churches outside the province of Groningen, only the churches of Helvoirt (rood loft now in a museum) and Oosterend preserved a rood loft, in both cases a wooden one. In the province of Groningen a brick rood loft was preserved in Leermens (partly) and in Krewerd, and a wooden one in Holwierde. Many other Groningen churches are known to have possessed rood loft. In this connection Groningen is related to the Northern German coastal area, where several rood loft have been preserved. Monastic churches often contained a rood lofts as a separation between the space for the monks and that for the laymen. Only in Ter Apel has that situation been preserved.

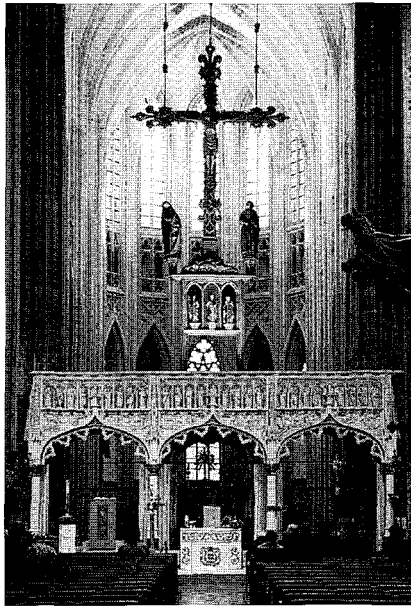
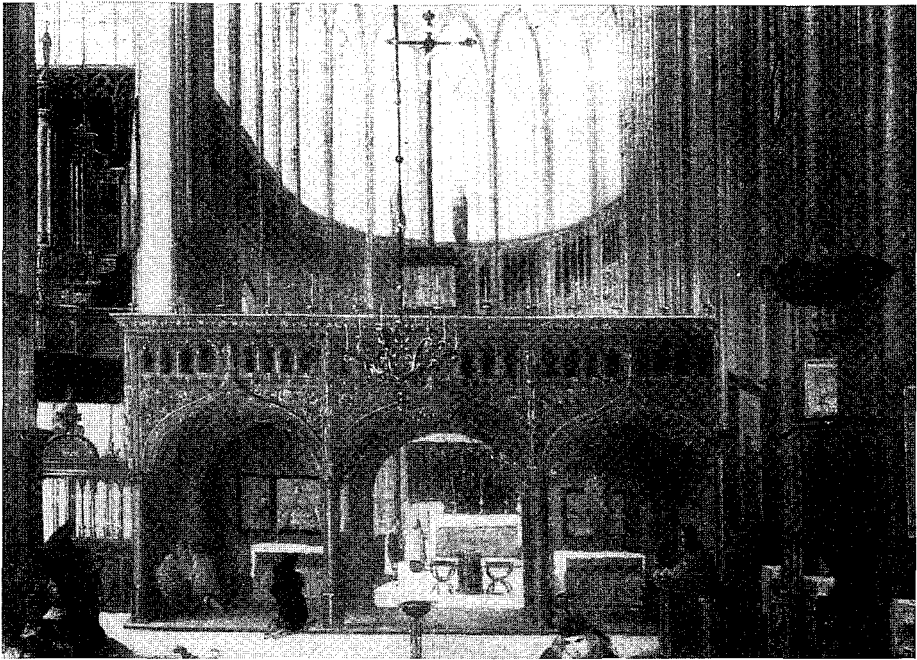
Dr. Regn. Steensma is docent voor kerkbouw en religieuze kunst aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. Correspondentie-adres: Instituut voor Liturgiewetenschap, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104, 9712 SL Groningen.

⁵⁶ Catharijne Convent Utrecht, ABM s. 71.

Afb. 1. Dom in Torcello (Italië), koorafsluiting met reliëfs uit de elfde en schilderijen uit de vijftiende eeuw.

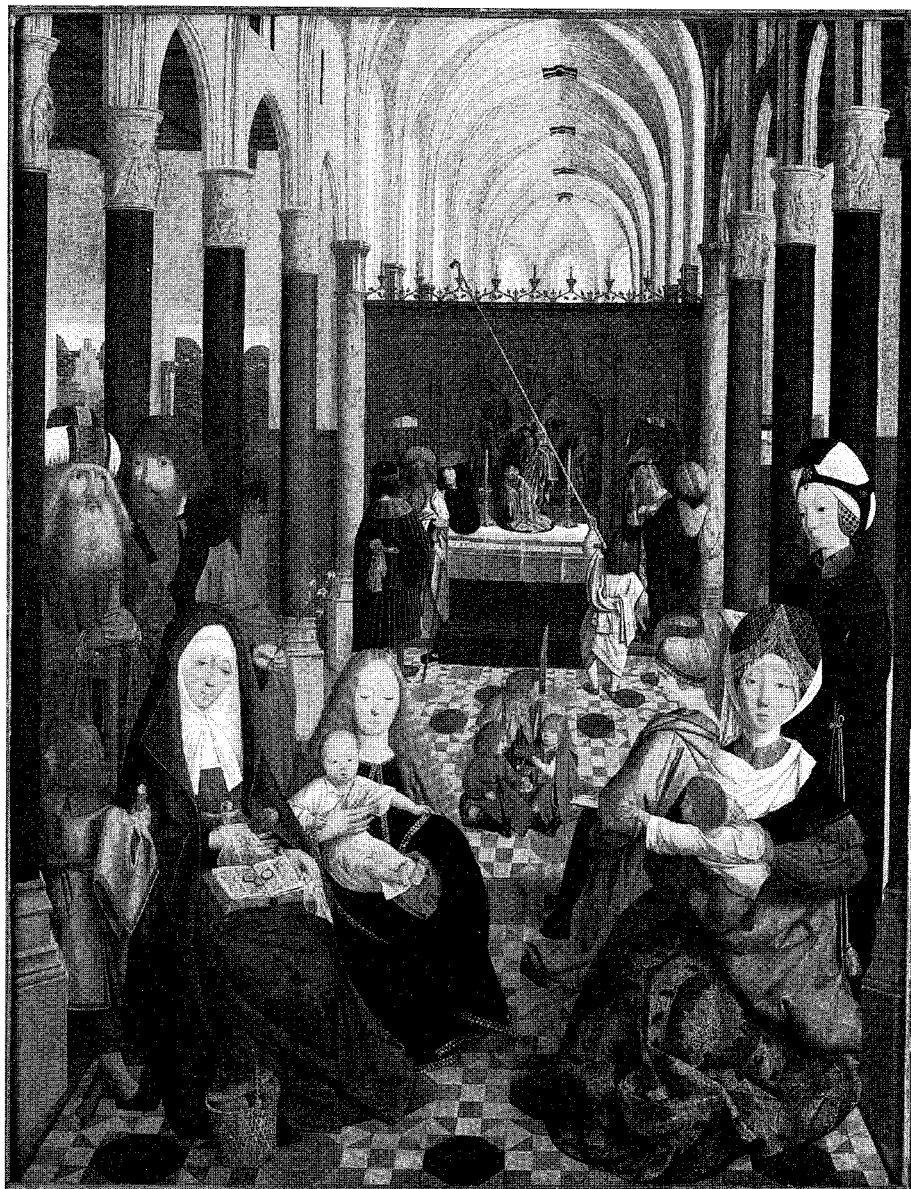
Afb. 2. Orgel en zangers op een doksaal. St. Niklaasstriptiek, toegeschreven aan Jan van Rillaer de Jongere (1547-1592).

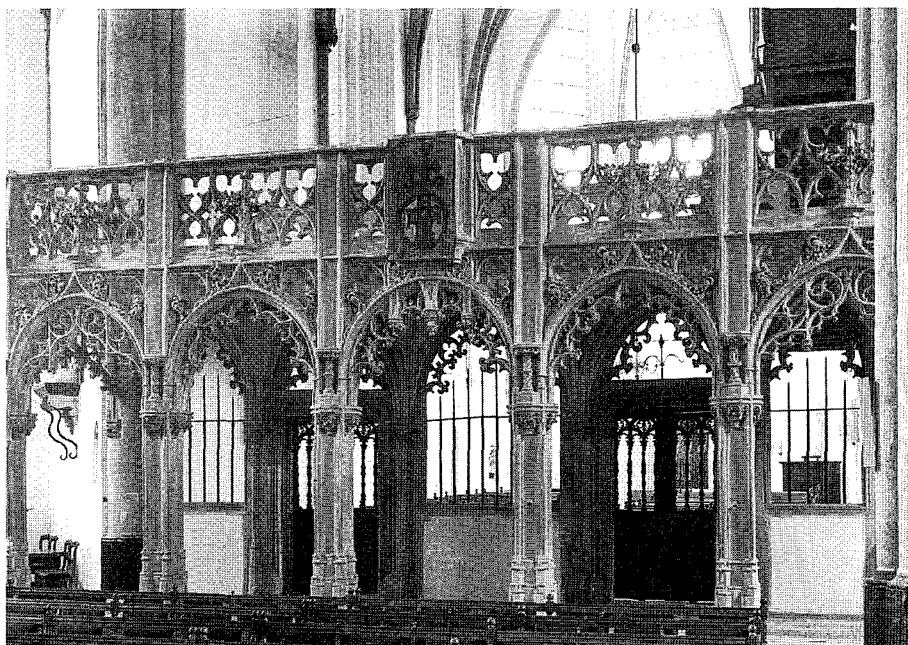
Afb. 3. Het doksaal uit 1488 in de St. Pieterskerk te Leuven door Hendrik van Steenwijck (ca. 1550-1603). De middenruimte is de geopend naar het koor en de zijruimten zijn gesloten. In beide staat een zijaltaar met een retabel tegen een sluitwand. Afb. 4. Het doksaal in de St. Pieterskerk te Leuven anno 2000. Alle drie ruimten zijn geopend naar het koor en de zijaltaren zijn verdwenen. Vóór het doksaal staat nu een modern altaar.

Afb. 5. 'De roeping van de Heilige Antonius', toegeschreven aan Lucas van Leyden, ca. 1528. Het koor is afgesloten door een doksaal waaronder links een volksaltaar staat. Het retabel van het hoofdaltaar steekt boven het doksaal uit. Achter de priester op de preekstoel hangt tegen de pilaar een tekstbord met Mozes en de wetstafels.

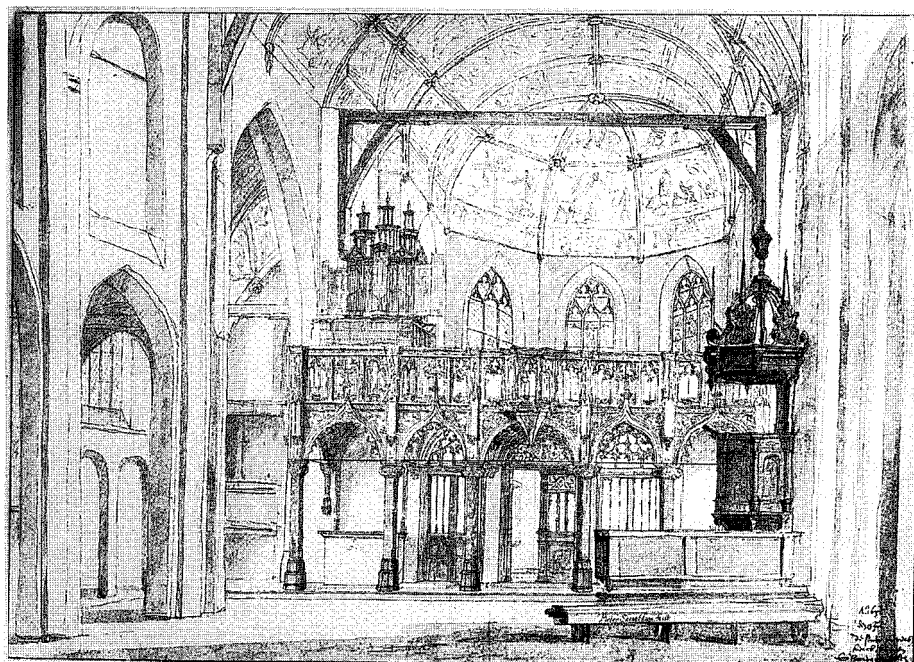
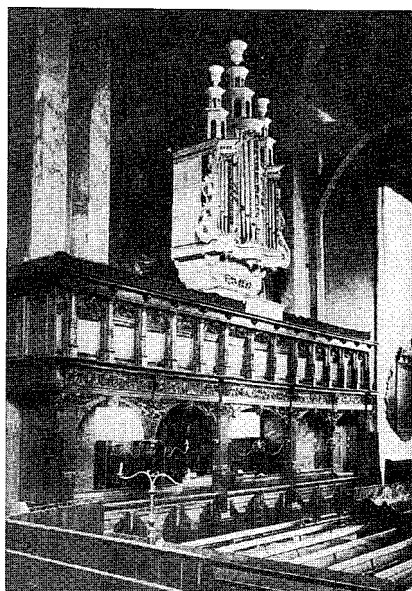

Afb. 6. 'De heilige maagschap', Geertgen tot Sint Jans, vijftiende eeuw. De sluitingswand voor het koor is mogelijk de voorzijde van een doksaal met links en rechts een doorgang en in het midden een volksaltaar. Op het altaar staat een sculptuur van het Offer van Abraham, terwijl op de wand in reliëf de zondeval is afgebeeld.

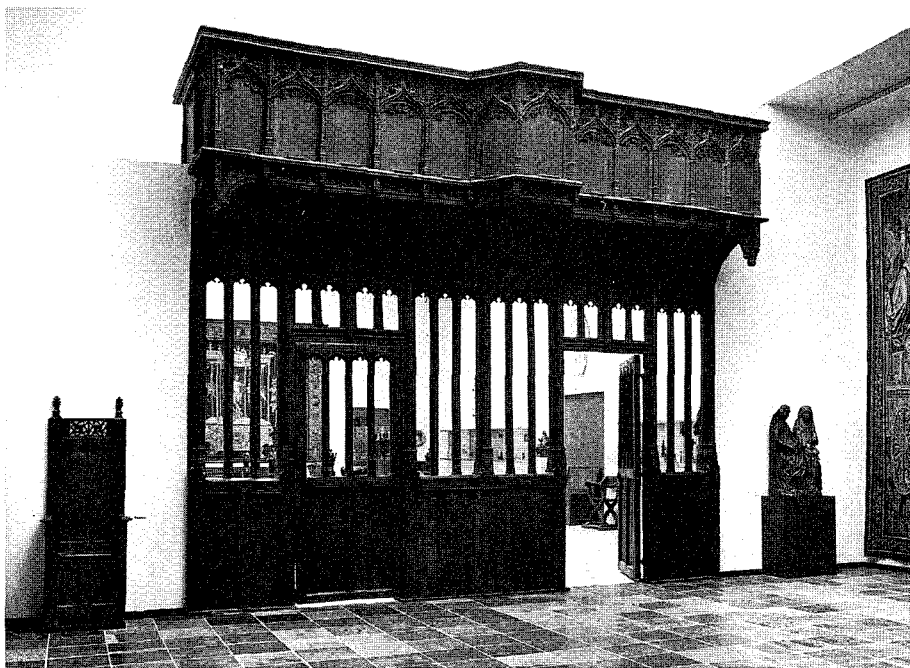

Afb. 7. Amersfoort, St. Joriskerk: doksaal uit ca. 1480 met twee doorgangen naar het koor en plaats voor drie volksaltaren. Erker hersteld bij de restauratie in 1962-'69.

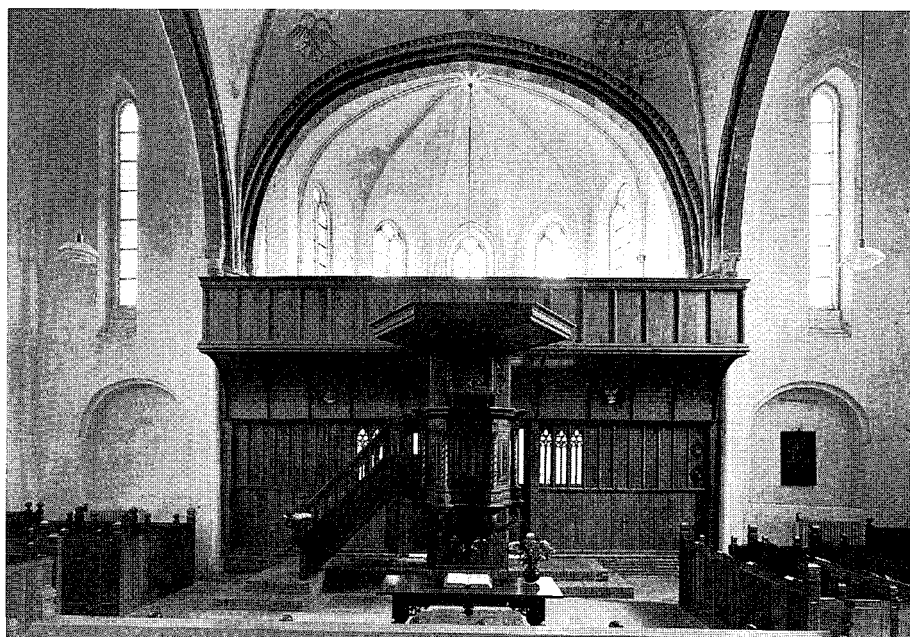
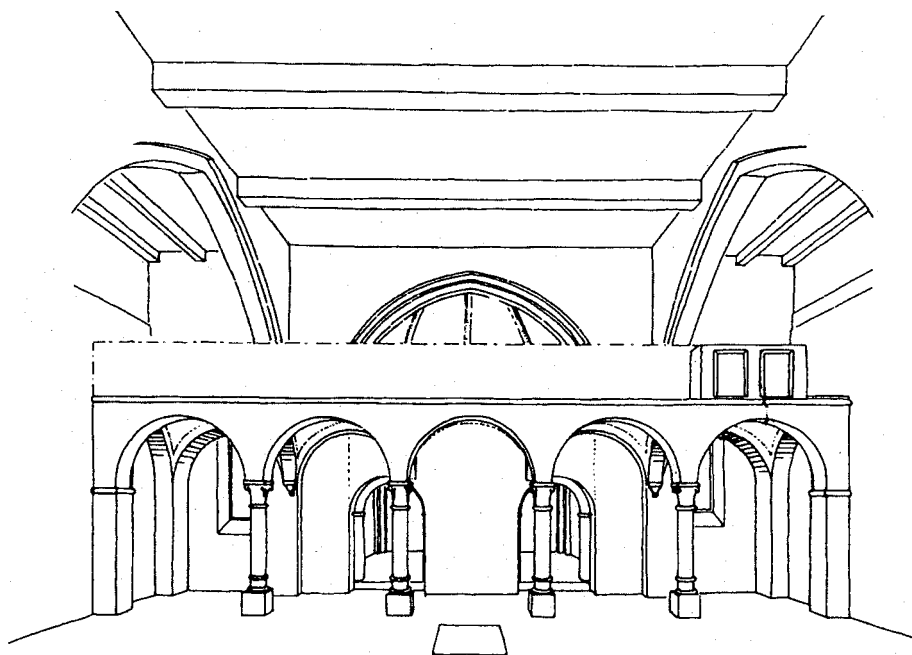
Afb. 8. Rhenen, Cunerakerk: doksaal uit ca. 1550 met twee doorgangen en in het midden plaats voor het volksaltaar.

Afb. 9. Schoonhoven, St. Bartholomeuskerk: doksaal uit het midden van de zestiende eeuw met een orgel uit 1534. De ruimte onder doksaal werd in de zeventiende eeuw ingericht tot herenbank. Op de foto de situatie in 1902 vóór de latere veranderingen.
 Afb. 10. 's-Hertogenbosch, voormalige St. Pieterskerk: doksaal uit ca. 1500, bestaande uit vijf traveeën. De middelste drie hebben een deur naar het koor, terwijl voor de muur in de uiterste vakken een altaar staat. Tekening van Pieter Saenredam uit 1632.

Afb. 11. Helvoirt, Hervormde kerk: doksaal uit ca. 1500, nu in het Rijksmuseum in Amsterdam. In het midden is plaats voor een volksaltaar.
 Afb. 12. Oosterend, Hervormde kerk: doksaal uit 1554.

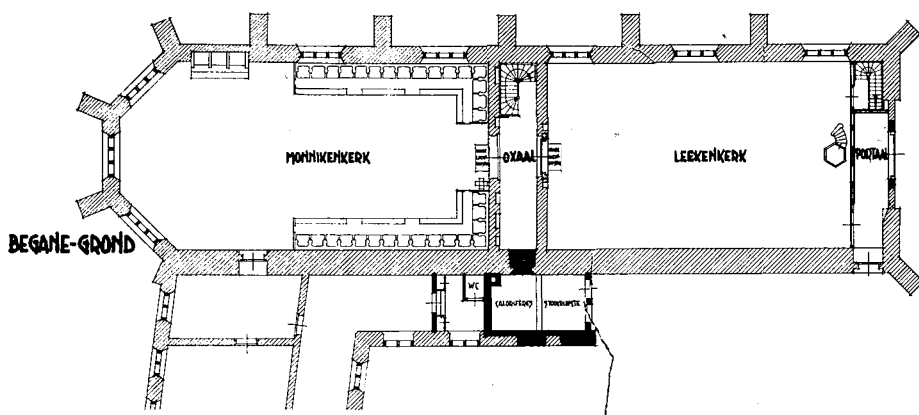
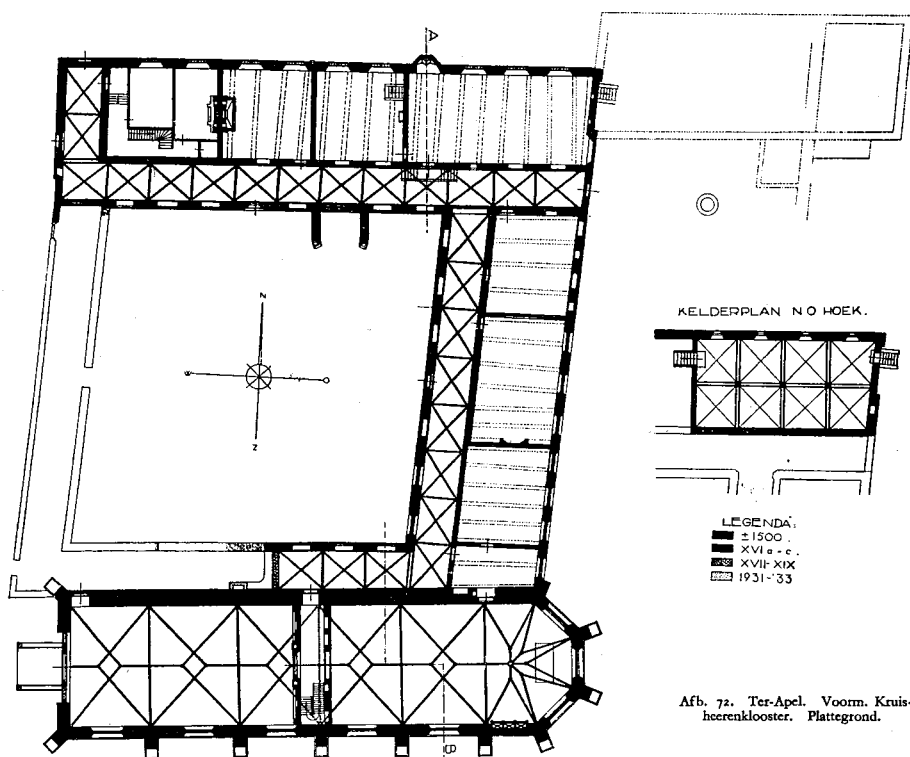

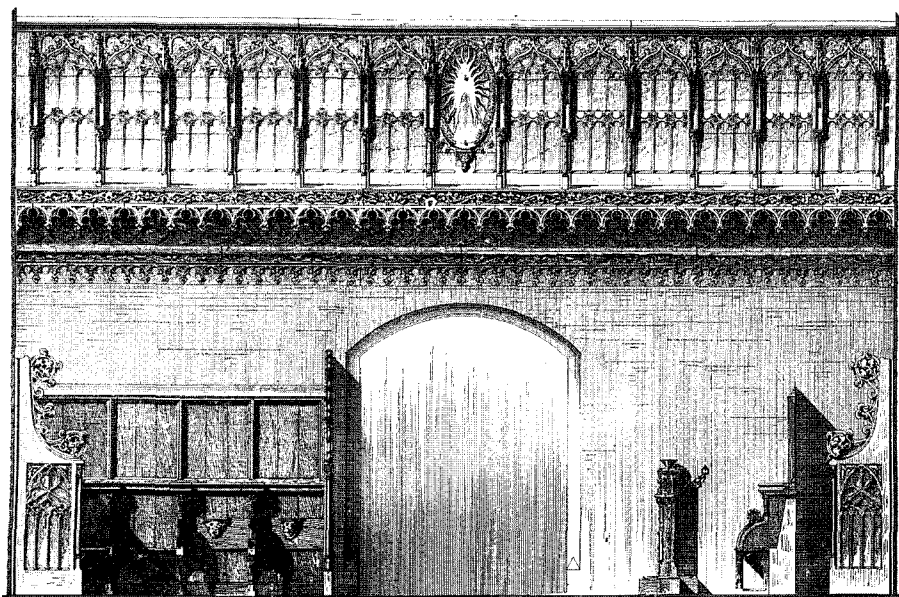
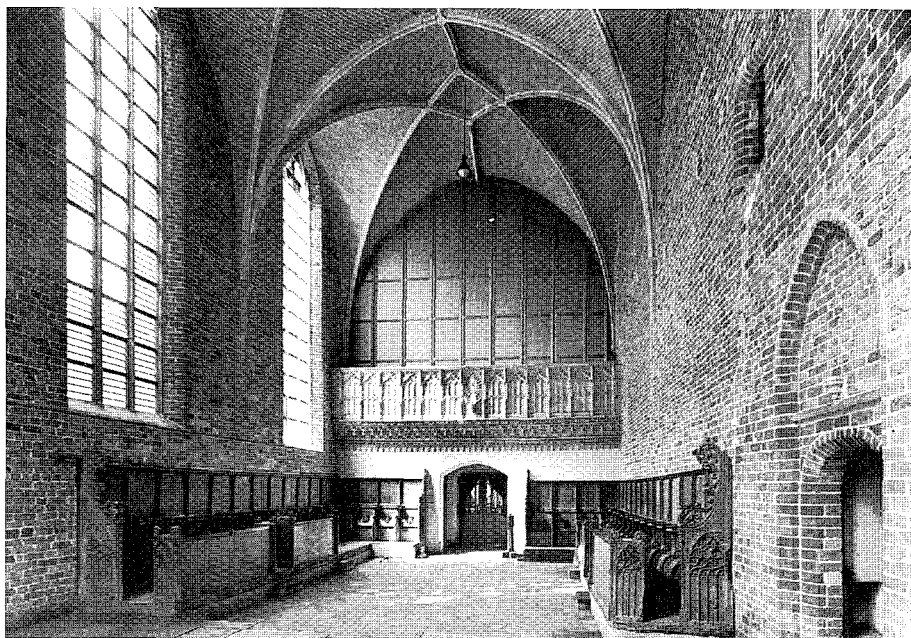
Afb. 13. Leermens, Hervormde kerk: reconstructie van het doksaal uit ca. 1250.

Afb. 14. Holwierde, Hervormde kerk, doksaal uit ca. 1560.

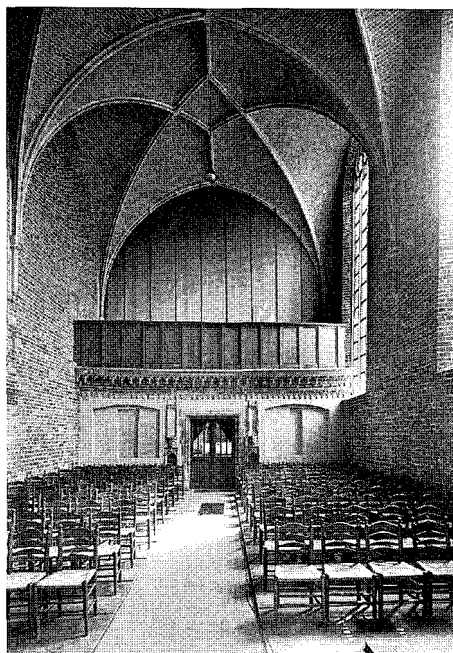
Afb. 15. Krewerd, Hervormde kerk, doksaal uit 1300 met orgel en nieuwe tribune uit 1531.

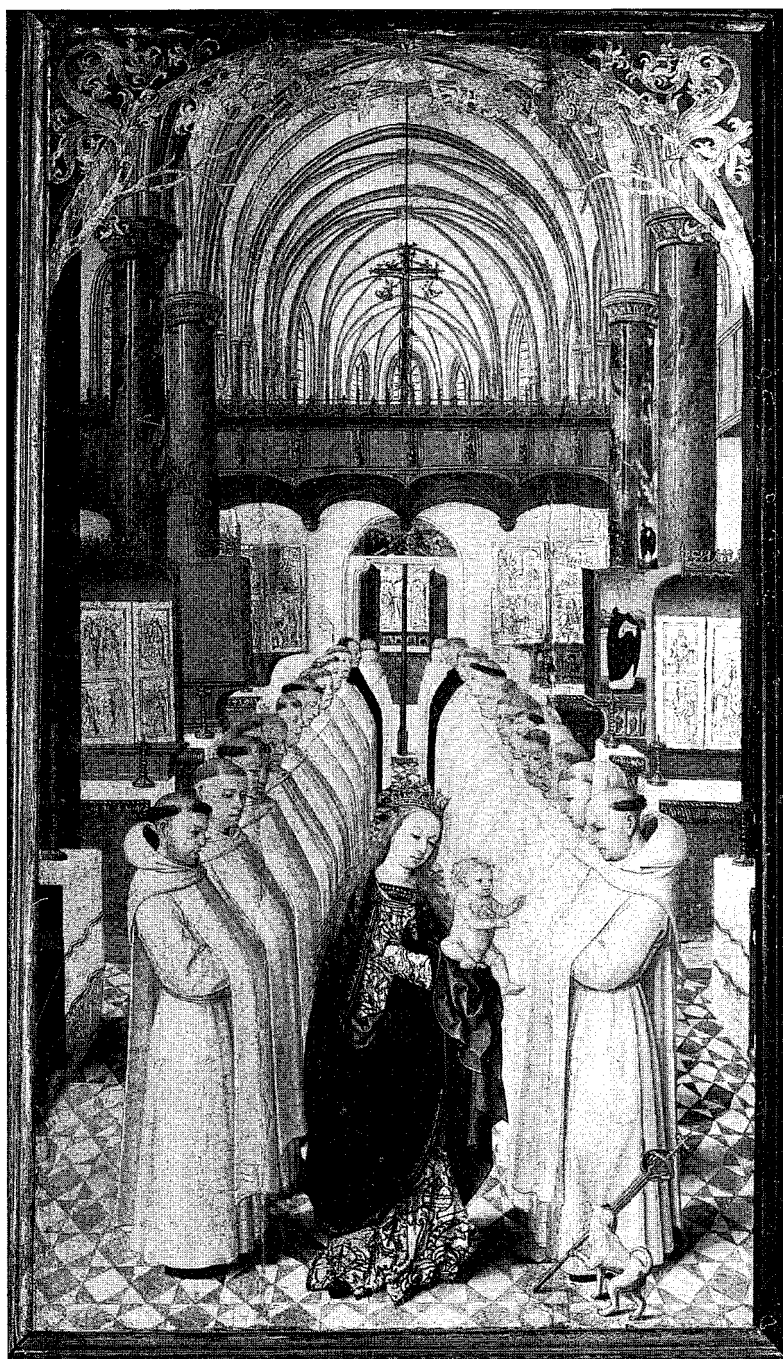
Afb. 18. Ter Apel, kloosterkerk: interieur van de ruimte voor de monniken naar het doksaal.

Afb. 19. Ter Apel, kloosterkerk: doksaal in de monnikenruimte.

Afb. 20. Ter Apel, kloosterkerk: interieur van de ruimte voor de leken naar het doksaal.

Afb. 21. Ter Apel, kloosterkerk: deel van het doksaal in de ruimte voor de leken. Links de plaats voor een volksaltaar; in het midden een beeldnis en een wijwaternis; rechts de doorgang naar de middengang.

Afb. 22. 'Verschijning van Maria aan St. Dominicus', ca. 1500. Op de achtergrond een doksaal met een doorgang in het midden en ter weerszijden daarvan een altaar. Aan beide zijden staan drie zijaltaren tegen pilaren.